
Razprave

Žarko Lazarević

Kmečki dolgovi v avstrijski dobi

Slovenski kmetje se s problemom prezadolženosti niso prvič srečali šele v obdobju med vojnama. Ta problem je bil aktualen skozi vso drugo polovico devetnajstega stoletja. Fran Trček, eden redkih piscev, ki se je podrobneje ukvarjal s temi vprašanji, loči dve obdobji zadolževanja kmetov v tem obdobju slovenske zgodovine. Prvo obdobje, ki ga umešča v čas od zemljiške odveze v letu 1848 do konca prve gospodarske krize v letih 1873 do 1890, okarakterizira kot začetno obdobje »formalno svobodnega kmetovanja in možnosti večjega zadolževanja kmeta«. Drugo obdobje pa vidi v času od devetdesetih let devetnajstega stoletja dalje do konca prve svetovne vojne.¹ Trčkova periodizacija kmečkega zadolževanja se sklada z uveljavljeno delitvijo tega časa v slovenskem zgodovinopisju, kar je jasno razvidno iz Gestrinove in Melikove slovenske zgodovine,² in ni razloga, da ne bi tudi mi uporabljali takšne delitve.

Obravnavo bomo zastavili malce širše, saj so kmečki dolgovi spodbudili razmišljanje o smereh izhoda iz gospodarske krize slovenskega podeželja. Poenostavljeno rečeno, sta se izoblikovala dva programa, ki sta bila podlaga gospodarskega udejstvovanja obeh glavnih tokov slovenske politike v tem času.

* * *

Značilnost prvega obdobja je bilo gospodarsko propadanje kmetov. Že Gestrin in Melik vidita vzrok v naglem prodiranju kapitalističnih odnosov na vas, kar je pomenilo uvedbo denarnega poslovanja v celoti. Kmetje so morali sedaj vse svoje obveznosti plačevati v gotovini. Obenem pa so z razvojem industrije in prometa, predvsem železniškega, čemur domača kmečka obrt in organizacija prodaje ni mogla konkurirati ne po ceni ne po kvaliteti in kvantiteti, izgubili pomemben vir dohodkov. Izpada tega dohodka ni bilo moč nadomestiti s povečano prodajo lastnih agrarnih produktov, kar je onemogočala slaba tehnologija pridelovanja in inozemska konkurenca. Pri tem mislimo na dotok ameriškega in ruskega žita, ki je zniževalo cene na domačem avstrijskem tržišču. Zaradi tega je moral kmet prodajati čim več svojih proizvodov često pod ceno in reducirati lastno porabo, če je hotel zadostiti vsem potrebam po gotovini.

Oteževalna okoliščina je bila tudi silna razdrobljenost kmečke posesti. Le-ta se je vedno znova drobila zaradi določil dednega zakona iz leta 1868, ki je dovoljeval svo-

¹ Fran Trček: Kmečki dolgovi v preteklosti, Kmečki glas št. 34/ 1963, (odslej Trček, Kmečki glas št...).

² Ferdo Gestrin - Vasilij Melik: Slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do 1918, Ljubljana, DZS, 1966, (odslej Gestrin - Melik).

bodno delitev kmečke posesti, kar je že dotedaj veljalo na območju Ilirskih provinc na osnovi francoskih uredb. Zaradi naravnost škodljive drobitve kmetij je država v letu 1889 sprejela poseben zakon, ki je v določenih primerih omejil delitev srednjih posesti. Podrobno naj bi to uredili v deželah samih glede na lokalne razmere, kar pa so na slovenskem etničnem prostoru storili 1903. leta samo na Koroškem.³

Velik vpliv na slabšanje kmečkega položaja, predvsem v sedemdesetih in osemdesetih letih, je imel neugoden odkup in regulacija servitutov,⁴ kar je bila posledica cesarskega razglasa z dne 7. septembra 1848 o odpravi vseh graščinskih pravic. Podložništvo je bilo odpravljeno brez odškodnine, materialne oziroma naturalne dajatve pa so se spremenile v enkratno denarno odškodnino. Vendar je bila zemljiška odveza tudi dvorezen meč. Kmeta je resda osvobodila podložništva ter mu priznala enakopraven položaj z drugimi sloji prebivalstva, ga oprostila opravljanja tlake in naturalnih dajatev,⁵ kar so bile nedvomno zelo velike pridobitve, vendar mu je na drugi strani vzela ugodnosti služnostnih pravic. To je močno prizadelo male kmete in kočarje, deloma pa tudi srednje kmete.⁶ Zemljiška odveza je torej kmeta pravno osvobodila in obenem pospešila prehod kmetijstva iz pretežno naturalnega v tržno oziroma kapitalistično gospodarstvo, katerega posledice za kmeta smo deloma pojasnili že zgoraj, podrobneje glede dolgov pa bomo pojasnili v nadaljevanju.

Denarna odškodnina za zemljiško odvezo je kmete zelo bremenila. Samo na Kranjskem je bila ocenjena na 9,975.048 goldinarjev. Dve tretjini te vsote sta nosili država in gosposka, preostalo tretjino ali približno 3,325.000 goldinarjev so morali plačati »odvezani« kmetje. Obveznosti gosposke do kmetov pa so bile ocenjene le na borih 10.267 goldinarjev. Za nekranjske kmete ni mogoče ugotoviti zneska odškodnine, ker so živeli v narodnostno mešanih deželah. Trček se je zato zatekel k cenitvi in se ob tem zavedal, da je tako izračunana vsota zelo vprašljiva, ker niti obveznosti niti določene odškodnine niso bile enake v vseh deželah. Sklepal je, da so morali vsi slovenski kmetje plačati približno 8,312.500 goldinarjev odškodnine. To vsoto je izračunal tako, da je delež odškodnine na Kranjskem upošteval kot 40% v vseslovenskih razmerah.⁷ Kako veliko breme je predstavljala zemljiška odveza, lahko sklepamo glede na razmere na Kranjskem, kjer so kmetje morali na račun zemljiške odveze plačati približno 3,325.000 goldinarjev, čisti deželni katastrski donos pa je v letu 1882 znašal 2,815.492 goldinarjev.⁸

Poleg odplačevanja teh obveznosti so morali kmetje plačevati še visoke davke, ki so se delili na neposredne (zemljiški in hišnorazredni davek) in posredne (razne pristojbine) ter avtonomne doklade deželam, okrajem in občinam. Davčna bremena so se neprestano povečevala, da jih mnogo kmetov ni zmoglo plačevati, čemur so sledile ek-

³ Gestrin - Melik: str. 164-165.

⁴ Ravno tam.

⁵ Trček, Kmečki glas št. 35/1963.

⁶ Gestrin - Melik, str. 165.

⁷ Trček, Kmečki glas št. 35/1963.

⁸ Podatki dr. Josipa Vošnjaka iz »Poročilo o kmetijski anketi z dne 17. in 18. aprila 1884. v Ljubljani, Ljubljana, 1884, uredil dr. Josip Vošnjak«, str. 26, (odslej Poročilo).

sekucije, katerih je bilo samo na ozemlju ljubljanskega okraja v letu 1871 preko 300. Gestrin in Melik menita, da so bili »državni davki na Slovenskem mnogo višji kot v bogatejših in rodovitnejših nemških predelih države«. Zaradi številnih pritožb je država sredi sedemdesetih let davčna bremena nekoliko znižala, predvsem na Kranjskem, kjer so bili davki do tedaj najvišji.⁹ Kljub temu znižanju so davki še nadalje močno bremenili kmete. Josip Vošnjak je zapisal, da je bil zemljiški davek, ki je služil kot osnova za vse ostale davke in doklade, do 1849. leta znosen. V tem letu pa se je povečal za tretjino. Čeprav naj bi povečanje (vojna doklada) veljalo samo za leto 1850, je ostalo v veljavi še vsa naslednja leta in se 1859. povečal še za četrtno.¹⁰ Rast zemljiškega davka je takoj povzročila povečanje drugih davkov, ki so se odmerjali glede na zemljiški davek, tako da tudi korekcija davčne izmere sredi sedemdesetih let kmetom ni prinesla pričakovanega in potrebnega olajšanja.

Prodiranje tržnega gospodarskega principa na vas, gospodarske krize, velike odškodnine za zemljiško odvezo in visoki davki so bili vzrok za zadolževanje kmetov, ki je opazno naraslo zlasti v letih po znanem borznem zlomu leta 1873. Koliko dolgovi so ustvarili slovenski kmetje, ni znano. Vošnjak navaja podatke za dežele, v katerih so živeli Slovenci kot celota. Prvi znani podatki o višini dolgovi, vendar ne samo kmečkih, izvirajo iz 1858, ko je pravosodni minister grof Nadasdy ukazal popis vseh intabuliranih (zemljiškknjižno zavarovanih) dolgovi. Vsota vseh knjiženih dolgovi na kmečkih, mestnih in veleposestniških zemljiščih v celem cesarstvu z Ogrsko vred je znašala 1.541.800.000 goldinarjev. V deželah, kjer so živeli Slovenci, so bile knjižene sledeče vsote: na Kranjskem 31,726.477, na Štajerskem 109,723.938, na Koroškem 34,872.455 in na Primorskem s Trstom vred 45,002.004 goldinarjev.

Višina dolgovi seveda ni ostala pri teh vsotah, temveč je naraščala. Na Kranjskem so v povprečju v letih 1858 do 1881 dolgovi vsako leto narasli za 1,523.000, na Štajerskem za 6,771.000, na Koroškem za 1,354.000 in na Primorskem za 551.000 goldinarjev. To so seveda povprečja, dolgovi pa niso naraščali tako enakomerno. Na Kranjskem so najbolj poskočili v letu znanega borznega zloma, ko so narasli kar za 3,300.000 goldinarjev. Opazno je tudi zadolževanje v letu 1876 z 1,990.000 goldinarji novih vknjižb in 1881 s prirastkom v višini 2,916.000 goldinarjev. V teh dvaindvajsetih letih najdemo tudi dve svetli izjemi, leti 1869 in 1878, znani kot izjemno dobri letini, ko so se dolgovi na Kranjskem celo znižali za 604.000 oziroma 418.000 goldinarjev.¹¹

⁹ Trček, Kmečki glas št. 35/1963; Gestrin - Melik, str. 165.

¹⁰ Dr. Josip Vošnjak: Socialni problem in kmetški stan, Letopis Matice slovenske, 1885, str. 27, (odslej Vošnjak, Socialni problem).

¹¹ Vošnjak, Socialni problem, str. 18-20.

Po tabeli, ki jo je objavil Vošnjak, so se dolgovi v slovenskih deželah v letih 1858. do 1881. povečali v naslednjih razmerjih:

Tabela 1: Povečanje dolgov v letih 1858-1881 v goldinarjih¹²

	1858	1881	indeks
Kranjska	31,726.477	65,232.170	205
Štajerska	109,723.938	258,689.930	235
Koroška	34,872.455	64,662.400	185
Primorska	45.002.004	57,122.800	127

Vidimo, da se je vsota dolgov zelo povečala, najbolj pa na Štajerskem in Kranjskem, kjer se je več kot podvojila (135% več) oziroma podvojila (105% več). Na Koroškem je bilo povečanje občutno nižje, na Primorskem pa kar malenkostno, v primerjavi s Štajersko seveda.

Vošnjak pravilno opozarja, da v teh številkah niso zajeti samo kmečki dolgovi, temveč intabulacije na vseh zemljiščih. Po njegovih podatkih naj bi kmečki dolgovi v skupni vsoti intabuliranih dolgov na Kranjskem predstavljali 54,885.820 goldinarjev ali 84%, na Štajerskem 190,763.839 goldinarjev ali 74%, na Koroškem 52,108.789 goldinarjev ali 80% in na Primorskem 25,773.227 goldinarjev ali 45%.¹³

Med vzroki zadolžitve kmetov v letih 1878 in 1879 pa Vošnjak navaja sledeče za posamezne dežele.

Tabela 2: Vzroki zadolžitve kmetov v letih 1878 in 1879¹⁴

(A - Kranjska, B - Štajerska, C - Koroška, D - Primorska)

	A	B	C	D
posojila v gotovini	36,87%	54,61%	50,00%	61,24%
kupnine	13,26%	15,95%	14,07%	14,74%
dediščine	15,06%	7,36%	5,70%	0,46%
prenotacije in vknjiženja	18,73%	13,49%	10,62%	11,95%
druge pogodbe	22,59%	13,95%	22,20%	9,93%

Pri interpretaciji tabele se ne moremo izogniti vtisu, da je bila struktura dolgov najmanj ugodna na Kranjskem, kjer so zadolženi kmetje le v tretjini primerov prejeli denar v gotovini. Ostali dolgovi pa so izvirali iz drugih obveznosti, kjer so se zadolžili, ne da bi videli denar. Tako na primer zaradi sodnih prenotacij, tožb in kar je še pomembneje zaradi dediščin in dot (uvrščene v rubriko »druge pogodbe«), ki so predstavljale veliko višjo postavko kot v drugih deželah. Vošnjak piše, da podatki za

¹² Ravno tam.

¹³ Ravno tam, odstotke po Vošnjakovih podatkih preračunal avtor.

¹⁴ Ravno tam.

Kranjsko »dokazujejo prav slabo gospodarsko stanje« in da dote ter dediščine »najbolj pospešujejo materialni propad kmetijskega stanu«.

Za leto 1886 Krek navaja, podatki veljajo za avstrijsko polovico države, da so vknjiženi dolgovi dosegli 2.175,803.000 goldinarjev. Struktura dolgov, vpisanih v letu 1886, je bila sledeča: posojila 43,56%, prisilne vknjižbe 27,93%, kredit kupne cene 10,16%, zapuščine 9,41%, druge pogodbe 7,84% in pravne preznambe 1,20%.¹⁵ Žal Krek ne obravnava razmer po deželah, tako da so ti podatki le deloma uporabni.

Vošnjak dokaj utemeljeno trdi, da dolgovi zanesljivo niso bili tako visoki, saj je bilo v zemljiških knjigah vpisanih veliko dolgov, ki so sicer bili poravnani, a ne izbrisani. Mnogi pa so bili večkrat šteti, ker so bili zaradi simultanih hipotek knjiženi pri več zemljiščih. Trdi, da prave vsote ni moč izračunati, temveč o njej lahko samo sklepamo po vsakoletnih novih vpisih in izbrisih starih dolgov. Nadalje sklepa, da bi v primeru tako visoke zadolženosti obresti, ki so se pri intabuliranih terjatvah gibale med 5 in 6%, dosegle tako vsoto, da jih kmetje nikakor ne bi mogli plačati. Tako bi na Kranjskem morali plačati 2,134.000, na Štajerskem 12,330.000 in na Koroškem 2,451.000 goldinarjev obresti. Za primerjavo obenem opozarja, da so vsi direktni davki na Kranjskem v osemdesetih letih znašali 1,330.000 goldinarjev. Vse to ga prepričuje, da dolgovi v resnici niso bili tolikšni.¹⁶

Na kmetijski anketi kranjskega deželnega zbora 17. in 18. aprila 1884 je Vošnjak poročal tudi o razmerju hipotekarnih dolgov s katastrskim dohodkom kmetov na Kranjskem. Računal je tako, da je od katastrskega dohodka odštel gruntne davek s prikladami in ostanek množil s dvajsetkratnim faktorjem. Za Kranjsko nekoliko zaokrožen račun pokaže sledeče. Katastrski donos na Kranjskem je znašal 2,815.492 goldinarjev. Od tega odštejemo gruntne davek s prikladami (deželne, okrajne, cestne, občinske) v znesku 1,107.000 goldinarjev, tako da ostane 1,708.000 goldinarjev. Ta ostanek je množil s dvajsetkratnim faktorjem in dobil vsoto 34,160.000 goldinarjev, ki je pomenila vrednost zemljišč na Kranjskem. Istočasno je vsota dolgov na Kranjskem znašala 59,760.000 goldinarjev, kar pomeni, da bi bila razlika med vrednostjo zemljišč in kmečkimi dolgovi 25 milijonov goldinarjev. Taka razlika vsekakor kaže na zelo veliko zadolženost kranjskih kmetov, čeprav Vošnjak še nadalje relativizira in ceni razliko, to je dejansko višino dolgov, med 15 in 20 milijoni goldinarjev. Ta znesek pa je še vedno zelo visok, če se upošteva povprečno obrestovanje posojil s 6-odstotno obrestno mero, kar je v denarju pomenilo 1,200.000 goldinarjev ali toliko kot gruntne davek.

Ob tem se zastavlja vprašanje, s kolikšnimi sredstvi so kmetje na Kranjskem sploh še razpolagali. Vošnjak odgovarja s sledečim, tudi približnim računom. Katastrski donos Kranjske je znašal 2,815.000 goldinarjev. Od tega je odštel gruntne davek s prikladami v višini 1,107.000 goldinarjev in obresti za hipotekarne dolgove v znesku 1,200.000 goldinarjev. Ostanek 508.000 goldinarjev je imel za čisti donos kranjskih kmetij. Samo ta čisti donos naj bi bil torej na razpolago za preživetje 337.000 ljudem

¹⁵ J. Sovran (J. E. Krek): Črne bukve kmečkega stanu, Jedro kmečkega vprašanja, Ljubljana, 1895, str. 223, (odslej Črne bukve, str...).

¹⁶ Vošnjak: Socialni problem, str. 20.

na kranjskem podeželju. Tako bi, po Vošnjaku, moral znašati povprečni letni donos zemlje na Kranjskem vsaj 7%, kar se mu zdi izjemno visoko, da bi kmetje zadostili samo obveznostim do države, ne da bi preživeli še sebe in svoje družine. Na tem mestu moramo delno relativizirati Vošnjakove trditve, saj ni upošteval še cele vrste drugih kmetovih dohodkov, ki jih katastrski dohodek ne zajema. Kljub vsemu pa je uspel dokazati, kar je bil navsezadnje tudi njegov namen, izjemno visoko zadolženost kranjskih kmetov.

Seveda je bila zadolženost kmetov v okviru ene pokrajine različna, kar kaže Vošnjakova primerjava vsote hipotekarnih dolgov z vrednostjo zemljišč v posameznih okrajih Kranjske. Tako so dolgovi predstavljali največje breme kmetom v črnomaljskem okraju s 158% nad vrednostjo zemljišč. Sledijo kmetje v kranjskem okraju s 139%, radovljiškem s 138%, kočevskem s 134%, kamniškem s 111%, ljubljanskem in litijskem s 110%, postojnskem s 104%, logaškem s 97%, krškem z 71% in v novo-meškem okraju z 59%. Po teh podatkih so bili gorenjski kmetje bolj zadolženi kot dolenski, z izjemo črnomaljskih in notranjskih, vendar so bile na Gorenjskem ugodnejše razmere glede obresti.¹⁷ Če se Vošnjak ni spuščal v podrobnejše določanje zadolženosti oziroma prezadolženosti, pa je Trček, ne da bi to utemeljil, tudi storil. Prepričan je, da je bila v osemdesetih letih devetnajstega stoletja približno petina slovenskih kmetov prezadolžena, petina močno zadolžena in petina manj oziroma znosno zadolžena. Preostalih 40% slovenskih kmetov pa naj ne bi bilo zadolženih.¹⁸

Da so bili kmetje močno zadolženi, pričajo tudi številke o eksekutivnih prodajah kmetij. Samo na Kranjskem, kjer je živelo 78.000 posestnikov, so v letih 1868 do 1893, po Gestrinovi in Melikovi podatkih, na prisilnih dražbah prodali kar 10.190 ali 13% kmetij.¹⁹ Vošnjak pa navaja 1.272 prisilno prodanih kmetij v letih 1880 do 1882,²⁰ kar ga navede k sklepu, ki ga bomo tukaj citirali v celoti in dobesedno, da »dolgovi ali pravzaprav obresti, so tisti črv, kateri razjeda poprej zdravo jedro kmetije in lastnika korak za korakom tira v propad. Kajti v nobenem stanu niso dohodki tako negotovi, kakor v kmetskem, obroki za plačevanje obresti pa so gotovi in kdor jih zamuja, čuti kmalu vse nepravilike, katere zadanejo zamudnega dolžnika: tožbe, odvetniški stroški, nove vknjižbe neplačanih terjatev in novih dolgov, kateri pa niso nastali po prejeti gotovini, ampak iz raznih računov.«²¹

Posledica zadolženosti in drobitve kmetij, kar je onemogočalo racionalno in rentabilno kmetovanje, je bila proletarizacija slovenskega podeželja in »beg z vasi« oziroma veliko izseljevanje. Migracijski tok se je usmeril predvsem v tujino, v razne evropske države in Ameriko, predvsem v Združene države, ker domača industrija ni bila toliko razvita, da bi lahko zaposlila prebivalstvo na slovenskih tleh. Izseljevanje je doseglo tak obseg, da je prebivalstvo v slovenskih deželah, znatni nataliteti navkljub, naraščalo zelo počasi v primerjavi z evropskim povprečjem. Na področju današnje Republike

¹⁷ Vošnjak: Poročilo, str. 26 - 27.

¹⁸ Trček: Kmečki glas št. 36/1963.

¹⁹ Gestrin - Melik, str. 167.

²⁰ Vošnjak: Poročilo, str. 28.

²¹ Vošnjak: Socialni problem, str. 21.

Slovenije je izseljevanje vzelo več kakor polovico naravnega prirastka. Gestrin in Melik, po katerih so povzeti ti podatki, obenem opozarjata, da te številke ne izražajo točne slike, ker se je znaten del izseljencev naselil »v mesta na slovenskem narodnostnem ozemlju, ki pa je danes izven naših meja, ob robu ali v bližini narodnostne meje, največ v Trst. Seveda so bile glede naraščanja prebivalstva in tudi izseljevanja precejšnje razlike po pokrajinah in posameznih področjih v njih«. ²²

* * *

Težke gospodarske in posledično tudi socialne razmere na slovenskem podeželju so seveda izzvale misleče ljudi med Slovenci, med njimi tudi politike, da so pričeli razmišljati o poteh izhoda iz krize. Najjasneje sta to formulirala Josip Vošnjak in Janez E. Krek, katerih zamisli si bomo ogledali podrobneje, ker sta, vsak na svoj način seveda, zaznamovala in usmerila poznejšo gospodarsko politiko obeh političnih taborov na Slovenskem. Oba sta videla vzroke krize v liberalizmu oziroma kapitalizmu, to je uveljavitvi tržnega gospodarjenja tudi na podeželju. ²³ Vošnjak je že na kmetijski anketi izoblikoval nekaj predlogov, ²⁴ ki jih je podrobneje utemeljil v že citirani razpravi »Socialni problem in kmetijski stan«, oziroma v osmem poglavju z naslovom »Agrarni program«, ²⁵ povzetku vseh njegovih spoznanj o vzrokih krize slovenskega kmetijstva in podeželja. Zaradi lažje preglednosti in primerjave s kasnejšim Krekovim programom bomo Vošnjakov program navedli v točkah.

Vošnjak predlaga prepoved knjiženja dolgov na kmetijah. V primeru vknjižb pa naj se njihova višina omeji na dve tretjini vrednosti kmetije. Vsi dolgovi bi se morali odplačevati v letnih obrokih z znižano obrestno mero, pravšnja bi bila 4,5%, v nekem daljšem časovnem obdobju, a najdlje v teku ene generacije. Če upniki ne bi bili pripravljeni znižati obrestne mere, pa naj oblast ustanovi hipotekarno banko, ki naj vrši amortizacijo na kmetijah intabuliranih dolgov. Potrebno je doseči, da vknjiženih dolgov ne bi bilo mogoče odpovedati, to je zahtevati poravnavo v enkratnem znesku, temveč vztrajno zahtevati le obročno odplačevanje dolgov.

Zavedajoč se negativnih posledic razkosavanja zemljišč oziroma drobitve kmetij, kar privede do množice majhnih, za preživetje nezadostnih kmetij, predlaga Vošnjak ustanovitev »stalnega kmečkega doma« v takem obsegu, da bi zagotavljal preživetje ene »rodbine«. Glede na mnenje udeležencev kmetijske ankete v Ljubljani 1884. leta bi takim merilom ustrezale kmetije s 25 do 350 goldinarji čistega katastrskega dohodka. Vošnjak je ob tem opozarjal na nevdržno nizkost spodnje meje in na potrebo prilagoditve kriterija lokalnim razmeram. Tak kmečki dom se ne bi smel prodati zaradi dolgov ali združiti z drugim, ker nihče ne bi smel posedovati dveh. Vsak novi posestnik bi moral na njem bivati in ga obdelovati.

²² Gestrin – Melik, str. 243.

²³ Črne bukve, str. 214; Vošnjak: Socialni problem, str. 9, 10.

²⁴ Vošnjak: Poročilo, str. 18–31.

²⁵ Vošnjak: Socialni problem, str. 74–83.

V tesni zvezi z zgornjo točko je tudi dedno pravo na kmetih, saj je veliko dolgov nastalo zaradi izplačevanja dediščin, dednih odpravkov in dot. Vošnjak tu predlaga, naj kmetijo deduje samo eden in to v celoti. Kmetija naj se oceni tako, da bo dedič lahko gospodaril, ne da bi ga izplačila dednih deležev preveč bremenila. Namesto izplačila dednih deležev v enkratnem znesku predlaga za sodediče rento, ki poneha z njihovo smrtjo.

Že zgoraj smo spoznali težo davčnih bremen. Vošnjak tu predlaga prerazporeditev bremen. Dežele, okraji in občine naj opustijo dotedanji način doklad na zemljiški davek, ki je sam še znosen, in za njihovo financiranje obdavčijo luksuzno blago, tekstil, hišno opremo in alkohol. Zahteva tudi znižanje pristojbin.

Uresničitev zgornjih predlogov bi že v znatni meri razbremenilo kmeta in mu izboljšalo gmotno stanje, da bi se lahko ob primerni državni vzpodbudi specializiral oziroma usmeril v pridelovanje tistih artiklov, ki so glede na krajevne razmere in gibanje cen na tržišču najbolj optimalni ter prinašajo največ dohodka.

Vošnjak se je zavedal, da kmetijstvo nujno potrebuje cenen kredit in da so bili kreditni viri v tem času omejeni. Zato je predlagal ustanavljanje kreditnih zadrug, ki naj namesto hipotekarnih kreditov podeljujejo »personalni« oziroma osebni kredit. Zavzema se tudi za obvezno včlanitev kmetov v zadrugah, saj naj bi slednje »prevzele amortizacijo hipoteknih dolgov in dajale posojila«. Drugovrstne zadruge pa naj bi skrbele za ostale kmetove potrebe.

Zadnja točka Vošnjakovega programa za izboljšanje razmer na slovenskem podeželju zadeva »vzgojo in pouk« kmetov, kar utemeljuje s sledečimi besedami: »Kaj pomagajo vse še tako dobro izumljene naprave in naredbe, ako se narod ne more z njimi okoristiti vsled krive vzgoje, ako gazeč v surovem materializmu ni sposoben vspeti se do tistih vzvišenih idej, brez katerih si ne moremo misliti povoljnega urejanja naših zamotanih socialnih razmer?«. Glavno vlogo pri izobraževanju podeželja nameni šoli in cerkvi. Prva naj z »realnimi pouki« usposobi kmeta za umno kmetovanje, kar ne sme biti v nasprotju z verskim naukom, za katerega pa naj skrbi cerkev.²⁶

Predno preidemo na Krekov program za izboljšanje kmečkega položaja, ki je nastal pod vplivom cerkvenega socialnega nauka, si zaradi ravnotežja oglejmo še njegovo analizo razmer na slovenskem podeželju, ki, kar moramo posebej poudariti, ni tako temeljita in izčrpna kakor Vošnjakova. Krek je svoje ugotovitve, objavljene v »Črnih bukvah«, strnil v enajstih točkah, v katerih je povzel vse bistvene probleme slovenskih kmetov.

Tudi Krek se je zavedal škodljivosti drobitve kmetij in menil, da mora država ustrezno ukrepati, kljub prepričanju o nedotakljivosti privatne lastnine, ker je parcelizacija kmetij dosegla tak obseg, da je že ogrožala državne interese. Vzrok temu naj bi bil liberalizem, »ki je zanesel neomejeno svobodo tudi na kmete«. Drugi vzrok krize najde v prodiranju denarnega gospodarstva na vas in s tem zvezano izpodrivanje naravnega gospodarstva. Denarno gospodarstvo je vzpodbudilo razvoj industrije, ki je s svojimi izdelki izpodrinilo kmečko obrt, bilo vzrok nerealno visokih dot in vedno več-

²⁶ Ravno tam.

je kmečke zadolženosti kot posledice oderuštva na podeželju. Krek se je zavedal, da povratka nazaj v fevdalne razmere ni mogoče zahtevati, ker »naš čas je demokratičen«, vendar si je želel vsaj deloma obnoviti naturalno gospodarstvo, v katerem naj bi se kmet počutil varnega.²⁷

V zadnjem poglavju »Črnih bukev« z naslovom »Socialni načrt slovenskih delavskih stanov« pa Krek poda smernice »boja vsemu kapitalizmu« in »kako naj se zlomi denarni nadvladi tilnik«. Na začetku opredeli kmečki stan kot nujno potreben element v državi, saj proizvajajo hrano in potrebne surovine. Obenem pa je za Kreka kmečki stan tisti, ki v državi zagotavlja red in mir ter ohranjanje verskega in nravnega življenja. In ravno ta stan ogroža kapitalizem. Izhajajoč iz takih stališč predlaga Krek naslednje ukrepe:

- Zakonska prepoved kopičenja zemljišč v velika posestva v lasti zasebnika.
- Uvajanje instituta »stalnih domov« s primernim pohištvom, orodjem in številom živine (fundus instruktus). Ti domovi morajo biti tolikšni, da bi lahko preživljali eno družino. Ne bi se smeli deliti in tudi ne zadolžiti za več kot četrtnino vrednosti.
- Stalni domovi bi morali biti dedni. Da bi to dosegli, bi morali vztrajati na spremembah določb zakona o dednem pravu, »ki pospešuje razkosavanje zemljišč in s tem naraščanje poljedelskega proletariata«.
- V primeru slabega gospodarjenja na tem domu lahko oblasti določijo sekvestra, ki naj bi se, če bi le bilo mogoče, imenoval iz vrst najbližjih sorodnikov.
- Pri prisilni ali prostovoljni prodaji stalnih domov morajo imeti kupno predpravico bližnji sorodniki in za njimi kmečke zadruge.
- Država mora zakonsko predpisati obveznost ustanavljanja kmečkih zadrug z vso potrebno samoupravo in samostojnostjo. Naloga kmečkih zadrug bi bila določanje obsega stalnih domov in kupovanje kmetij na prisilnih in prostovoljnih dražbah, katere bi potem prodale naprej ali pa dale v najem »poštenim poljedelcem« brez lastnih domov. Kmečke zadruge, organizirane po Raiffeisenovem principu, bi skrbele za skupno izboljševanje zemlje, vnovčevanje pridelkov in nakupovanje vsega, kar kmetje potrebujejo. Pri kreditnih zadrugah Krek posebej izpostavi organiziranost »po načelih krščanske vzajemnosti in požrtvovalne ljubezni«. Vse zadruge, še zlasti kreditne, bi morale biti med seboj povezane in v stiku z okrajnimi in deželnimi zavodi ter z državno kmetijsko banko. Sčasoma bi morali doseči, da bi kmete kreditirale samo zadruge. Tudi delni povratek naturalnega gospodarstva naj bi se izvedel preko zadružništva. Kmetje naj bi namreč plačevali davek zadrugam v naturalijah, katere bi po prodaji pridelkov naredile obračun z državo. Pri tako široko zasnovanem zadružništvu nas ne sme presenetiti Krekov predlog, da bi zadruge dobile tudi določene sodne pristojnosti. Tako bi lahko kot prva instanca odločale v primerih sporov o lastništvu in posesti, prevzele pa naj bi tudi vsa notarska opravila.
- Krek predlaga tudi sprejetje primernege zakona, ki bi definiral položaj poslov in poljedelskih delavcev na kmetijah, saj bi to bilo v obojestransko korist, tako gospodarjev kot delavcev.

²⁷ Črne bukve, str. 240-245.

- Razne pristojbine so kméte zelo bremenile, zato Krek sugerira odpravo plačevanja pristojbin pri lastninskih spremembah vseh kmetij, katerih katastrska vrednost ne presega 2.000 goldinarjev.
- Obdelovalne površine in pašniki se ne smejo spreminjati v gozd. Ravno tako se ne smejo parcelizirati občinski pašniki, dokler se zakonsko ne regulira postopek. Na sploh naj se teži k povečanju občinskih posesti.
- Zadnji dve točki programa, ki ju lahko združimo v eno, zadevata vprašanje kmečkih dolgov. Krek meni, da bi bil najprimernejši trenutni moratorij na plačevanje dolgov, kasneje pa naj država s sodelovanjem zadrug uredi dolgoročno odplačevanje le-teh. Z zakonom naj se prepove odpoved hipotekarnih posojil in določi obvezno obročno odplačevanje.²⁸

Pri primerjavi obeh programov ugotovimo, da tako Vošnjak kot tudi Krek vidita vzrok krize kmetijstva v prodiranju tržnega gospodarjenja na vas. Tudi »terapija«, ki jo predlagata, je v bistvu enaka, le da je Krek nekoliko radikalnejši, kar je tudi razumljivo, saj se je s problemi kmetijstva ukvarjal deset let pozneje, ko so se razmere še bolj zaostriale. Seveda pa izhajata iz različnih nazorskih izhodišč. Vošnjak se zaveda negativnih posledic kapitalizma in zato zahteva določene ukrepe, ki naj zaščitijo kmeta in ga usposobijo za tržno gospodarjenje, ob tem pa denarnega gospodarstva ne odklanja. Krek nasprotno zaradi ideoloških zadržkov denarno gospodarstvo odklanja, kar je vidno iz zgornjih citatov »o vojni napovedi kapitalizmu«. Čeprav se je zavedal, da povratka nazaj ni, je kljub temu zahteval, vsaj kar se kmeta tiče, delni povratek v naturalno gospodarstvo. Vendar lahko Kreka, njegovi retorični radikalnosti navkljub, glede na zamisli tako kot Vošnjaka označimo za reformista.

Razlika med Kreckom in Vošnjakom je najbolj vidna pri pojmovanju združništva. Obema je vzor »južnoslovanska zadruga« in ruska občina »mir«, v katerih naj bi dosegli posrečeno kombinacijo individualnosti, kolektivnega gospodarjenja in medsebojne vzajemnosti. Strinjata se, da bi bilo modro predpisati obvezno članstvo kmetov v zadrugah, ki naj bodo tako kreditne, nabavne kot tudi prodajne. Medtem ko Vošnjaku ti ukrepi zadostujejo, gre Kreck nekoliko dlje in želi zadrugam dati določene oblastne funkcije ter predvidi v združništvu mehanizme, ki naj kmeta vsaj delno izločijo iz tokov denarnega poslovanja. To hotenje ilustrira vizija zadruge kot posrednika med kmetom in državo pri plačevanju davkov oziroma med kmetom in tržiščem. Tega Kreckovega predloga ni mogoče razumeti dobesedno, saj se je tudi sam zavedal, da regresije ni mogoče udejaniti. Na osnovi njegovega pisanja lahko sklepamo, da je želel uskladiti plačilne roke davkov z vnovčivijo pridelkov, za kar naj bi organizirano poskrbele zadruge. Tako bi eni strani razbremenil kmeta, na drugi pa nadomestil stihijsko prodajo z organizirano in tako kmetom zagotovil višji dohodek.

Razlikujeta se tudi pri organizacijskih principih združništva. Vošnjak se zavzema za Schulze-Delitschev princip, Kreck pa meni da je slovenskim razméram najprimer-

²⁸ Črne bukve, str. 250-253.

nejši Raiffeisnov sistem.²⁹ To razhajanje je razumljivo glede na leta njenega delovanja, namen in ideološka izhodišča.

Vošnjakova »umirjenost« se pokaže tudi pri davkih, saj za razliko od Kreka zahteva le prerazporeditev davčnih bremen s spremembo obstoječega fiskalnega sistema in znižanje pristojbin. Krek je tudi tu zahtevnejši in hoče odpravo plačevanja pristojbin pri kmetijah z 2.000 goldinarji katastrske vrednosti. Oba zahtevata spremembo zakona o dednem pravu iz leta 1868, ki ga označujeta za tipičen liberalističen ukrep, ki je omogočil škodljivo drobitev kmetij. Zato zahtevata uvedbo instituta »stalnega kmečkega doma«, katerega naj deduje samo eden. Strinjata se, da bi tak dom moral biti dovolj velik, z vsem potrebnim inventarjem in živino, da bi lahko preživel kmetovo družino. Ravno tako sta enotnega mnenja, da se ne bi smel razkosavati in da nanj ne bi bilo mogoče intabulirati hipoteke.

Glede dolgov sta enotnega mnenja, zavzemata se za prepoved knjiženja novih dolgov na kmetijah. Če se temu že ni moč izogniti, potem bi se morala višina zadolžitve omejiti. Vošnjak predlaga dve tretjini, Krek pa eno četrtno vrednosti kmetije. Oba se zavzemata za osebni namesto za hipotekarni kredit, ki ga ne bo moč odpovedati ter za dolgoročno obročno odplačevanje dolgov. Krek zahteva tudi trenutni moratorij za odplačevanje dolgov, da bi kmetom zagotovili nujno potrebno razbremenitev. Vošnjak moratorija ne omenja, se pa ujema s Krekom, da bi odplačevanje dolgov dolgoročno uredili preko hipotekarne (Vošnjak) oziroma državne poljedelske banke (Krek). Polagoma naj bi, po mnenju obeh, kreditiranje kmetov v celoti prešlo na zadruge.

* * *

Z obravnavo Krekovih stališč smo dejansko že prešli v drugo obdobje zadolževanja slovenskih kmetov, ki zajema čas od začetka devetdesetih let preteklega stoletja do prve svetovne vojne. Ta čas karakterizira počasno izboljševanje razmer v kmetijstvu in s tem na podeželju. Razvoj industrije je omogočil cenejše orodje in stroje, ki so postali dostopni večjemu številu kmetov. Tako so že srednji in tudi mali kmetje začeli uporabljati železni plug in najosnovnejše stroje. Pri intenziviranju kmetijske produkcije so prednjačile Koroška, Štajerska in deli Kranjske, predvsem Ljubljanska kotlina in Gorenjska. Zaznavali so povečano uporabo umetnih gnojil, pa čeprav omejeno na veleposest in velike kmetije. Dvignil se je tudi hektarski donos, ki pa je še vedno precej zaostajal za evropskimi dosežki. V tem času je postalo pomembno obnovljeno vinogradništvo in sadjarstvo. Pomembno mesto je dobil tudi hmelj, zlasti v Savinjski dolini. Pričeli so z uvajanjem novih pasem v živinoreji in z modernejšimi načini vzreje, kar je počasi povečalo stalež živine. Najpomembnejši panogi sta še naprej ostali govedoreja in svinjereja. Znaten in stalen vir dohodkov je predstavljal gozd, ki pa so ga imeli v dovolj velikem obsegu le veleposestniki in veliki kmetje.³⁰

²⁹ O vsebinski razliki in namenih obeh organizacijskih načel glej podrobneje Miloš Štibler: *Zadružništvo*, I. del, Ljubljana, 1931.

³⁰ Gestrin - Melik, str. 241.

Naraščanje cen kmetijskih pridelkov ni samo pospeševalo intenziviranja proizvodnje, temveč je pripomoglo tudi k ustrežnejšemu zadovoljevanju kmetovih potreb. Obenem z dohodki so seveda naraščali tudi stroški. Izboljšanje razmer pa vendar ni bilo tolikšno, da bi si kmetijstvo v celoti opomoglo. Trček ga ocenjuje za tolikšno, da je večina zadolženih kmetov lahko preživela na svojih kmetijah.³¹

Kljub vsemu opaznemu napredku se je drobitev kmetij v tem času še vedno nadaljevala. Tako so v letu 1902 na slovenskem prostoru (brez Prekmurja in Benečije) prevladovala male kmetije. 12,5% je bilo takih, ki so imele manj kakor pol hektarja zemlje in 23% od 0,5 do 2 ha. Dobra petina (21,5%) slovenskih kmetov je živila na 2 do 5 ha velikih kmetijah. Srednjih kmetij, med katere prištevata Gestrin in Melik tiste s 5 do 10 ha zemlje, je bilo 18%, takih s prek 10 ha zemlje pa je bilo za četrtnino. Med posamezimi pokrajinami so bile občutne razlike. Najbolj razdrobljeno posest so imeli na Primorskem in severozahodnem Štajerskem, najmanj pa na Koroškem.³²

V tem času, to je od leta 1890 do prve svetovne vojne, niso ugotavljali obsega zadolžitve kmetov, kar nedvomno priča o izboljšanju razmer. Že velikokrat citirani Fran Trček sklepa, da so dolgovi še nekaj časa naraščali, verjetno do preloma stoletja, vendar bistveno počasneje. Tako sklepanje argumentira z intabulacijami dolgov na kranjskih kmetijah. V letu 1900 so dolgovi dosegli 125.483.728 kron ali 62.741.864 goldinarjev. Glede na leto 1882 so se torej povečali za 5.963.728 kron ali 372.733 kron letno.³³ Trček domneva, da gre povečanje na račun pripisa obresti, ki jih bolj zadolženi niso zmogli redno plačevati. Tudi to ga navaja k sklepu o zmanjšanju intenzivnosti zadolževanja, čeprav dolgovi počasi naraščajo, vendar v primerjavi s prvimi obdobjem kar malenkostno. Kot vzroke zadolževanja v tem času navaja, ne da bi povedal, ali se podatki nanašajo na katero od slovenskih dežel ali pa na državo kot celoto, sledeče: 55% vknjižb zaradi najetja posojila, 1% predznamb (verjetno za nameravano zadolžitvev), 7% prisilnih vknjižb (najbrž zaradi zanesljivejšega zavarovanja terjatve), 7% vknjižb zaradi nakupa (ali zemlje ali česa drugega), 21% vknjižb drugih pogodb in 9% vknjižb za dolžne zapuščine.³⁴ Ker Trček ni navedel dežel, na katere se podatki nanašajo, tudi ni možna primerjava z ustreznimi Vošnjakovimi podatki, pri katerih je jasno razvidno, za kateri teritorij gre.

Zadolževanje je pričelo opazneje nazadovati v prvih letih dvajsetega stoletja, v odvisnosti od gospodarskih razmer pač, ki so kazale nadaljnje izboljšanje. Nominalnega obsega kmečkih dolgov v tem obdobju ni moč določiti, ker se je medtem razvilo kmečko kreditno združništvo, ki je v dobrem desetletju prevzelo kreditiranje kmetij-

³¹ Trček: Kmečki glas št. 40/1963.

³² Gestrin - Melik, str. 242-243.

³³ Tukajšnji Trčkovi podatki se razlikujejo od Vošnjakovih (navedeni v tabeli 1), vendar so razlike tako majhne, da ne ogrožajo Trčkove trditve o naraščanju intabuliranih vsot do konca devetnajstega stoletja glede na leto 1882.

³⁴ Trček: Kmečki glas št. 41/1963.

stva.³⁵ Zadruge so v skladu s priporočili svojih ideologov, Josipa Vošnjaka in Janeza Kreka, podeljevale posojila na osebno poroštvo namesto na vknjižbo oziroma hipoteko. Tu nam tudi zadružna statistika ne more pomagati, ker zadruge v bilancah niso izkazovale kreditov ločeno po panogah ali poklicni strukturi posojilojemalcev. Trček ceni, da so bili kmečki dolgovi tik pred prvo svetovno vojno nominalno nekoliko, realno pa precej manjši kakor v letih 1880 do 1890, ker je medtem narasla tudi donosnost in vrednost kmečkih posesti. Vedeti namreč moramo, da je v tem drugem obdobju zadolževanja slovenskih kmetov število živine naraslo za dobro petino, razmahnilo se je sadjarstvo in ne nazadnje so se cene kmetijskih pridelkov dvignile skoraj za tretjino.³⁶ Pomanjkanje podatkov o številu dolžnikov, o vsoti dolgov in dejstva, ki smo jih ravnokar navedli, nedvomno pričajo o določenem izboljšanju in urejanju razmer v kmetijstvu v prvem desetletju dvajsetega stoletja.

BAUERNSCHULDEN IN DER ÖSTERREICHISCHEN ZEIT

Z u s a m m e n f a s s u n g

In der Verschuldung der slowenischen Bauer in der 2. Hälfte des 19. Jahrhunderts und in den Jahren bis zum 1. Weltkrieg unterscheiden wir zwei Zeiträume. Der erste fällt in die Zeit von der Grundentlastung bis zum Jahr 1890, als es gelang, die große Wirtschaftskrise zu besiegen, die vor knapp 20 Jahren den Anfang nahm. Der zweite Zeitraum reicht von den 90-Jahren des letzten Jahrhunderts bis zum 1. Weltkrieg. Die Charakteristik des ersten Zeitraumes ist der wirtschaftliche Verfall der Bauern, dessen Ursache auf der einen Seite zu hohe Steuern auf Kosten der Grundentlastung, im Land Krain auch der Steuer und die Wirtschaftskrise in den Jahren 1873-1890 war. Zu der Verschuldung trug im wesentlichen die Durchsetzung der Marktwirtschaft auch auf dem Lande bei sowie die Entwicklung der kapitalistischen Produktion in der Industrie, die vom Markt so die Bauern-, Gewerbe- als auch die Agrarerzeugnisse verdrängte. All dies führte zu einer großen sozialen Not auf dem slowenischen Lande, die nicht nur durch die große Verschuldung der Bauernbevölkerung manifestiert wurde, sondern auch durch die große Emigration. Im zweiten Zeitraum nahm die Intensität der Verschuldung ab, bzw. beruhigte sich die Lage in erträglichen Grenzen aufgrund strukturellen Veränderungen in der österreichischen Wirtschaft sowie des qualitativen und quantitativen Anstiegs der Bauernproduktion, was sich auch auf dem slowenischen Lande widerspiegelte. Die Verbesserung der wirtschaftlichen Verhältnisse hatte zur Folge, daß die größte Zahl der Bauern auf ihren eigenen Bauernhöfen überleben konnte. Zur Linderung der Schwierigkeiten leistete in dieser Zeit einen großen Beitrag das Genossenschaftswesen, das günstige Kredite bot, die besonders in den 90-Jahren des letzten Jahrhunderts auf dem Lande schnell ihren Anklang fanden. Dem Aufschwung des Genossenschaftswesens standen die wirtschaftlichen Sozialprogramme beider vorherrschenden politischen und ideologischen Strömungen (liberale und katholische) auf unserem Boden bei, die im Genossenschaftswesen »das allgemeine nationale Interesse« der Kapitalanhäufung und den Wunsch nach Festigung der eigenen politischen Macht vereinigten.

³⁵ O razvoju zadružništva na Slovenskem glej dr. Dolfe Schauer: Prva doba našega zadružništva, Od nastanka do 1895, Ljubljana 1945; Anton Kralj: Iz zgodovine slovenskega zadružništva, Slovenci v desetletju 1918-1928, Ljubljana 1928; Zadružni zbornik, Ljubljana 1937; France Adamič: Razvojna obdobja slovenskega zadružništva, Zbornik Biotehniške fakultete Univerze v Ljubljani, zvezek 24, Ljubljana 1975. O zadružni zakonodaji pa je v istem zborniku pisal Emil Čeverin: Pregled zadružnega prava, zlasti o kmetijskih zadrugah, v sto letih na slovenskem ozemlju.

³⁶ Trček: Kmečki glas št. 41/1963.

PRISPEVKI ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

INŠTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

SI-61000 Ljubljana, Kongresni trg 1, tel. 061/1256-152

Inštitut od leta 1960 izdaja revijo **Prispevki za zgodovino delavskega gibanja (PZDG)**, ki se je leta 1986 preimenovala v **Prispevke za novejšo zgodovino (PNZ)**. Revija objavlja razprave, članke, historično dokumentacijo, poročila o simpozijih, knjižna poročila in recenzije, različne bibliografije in tekočo bibliografijo sodelavcev inštituta. V prvih letih izhajanja je bila revija izrazito usmerjena v zgodovino naprednega delavskega gibanja in NOB, vedno bolj pa je širila krog svojega objavljanja tudi na širša področja slovenske zgodovine. Zdaj lahko rečemo, da je to revija za **novejšo slovensko zgodovino**. Uredništvo se trudi, da bi bila revija pestra, kvalitetna in sodobna.

Prilagamo seznam še dostopnih letnikov, pri čemer opozarjamo, da sta letnik 1962 in 1973 že razprodana, nekaj letnikov pa je že skoraj razprodanih. Revijo lahko naročite na Inštitutu za novejšo zgodovino, SI-61000 Ljubljana, Kongresni trg 1, kupite pa pri vseh slovenskih knjigarnah.

PZDG 1960/1	PZDG 1982
PZDG 1960/2	PZDG 1983
PZDG 1961	PZDG 1984
PZDG 1963	PZDG 1985
PZDG 1965	PZDG 1986
PZDG 1966	PNZ 1987
PZDG 1967	PNZ 1988
PZDG 1968/69	PNZ 1989/1 – Trideset let Inštituta za zgodovino delavskega gibanja – Biobibliografije.
PZDG 1970	PNZ 1989/2
PZDG 1971/72	PNZ 1990
PZDG 1975/76	PNZ 1991/1
PZDG 1977	PNZ 1991/2
PZDG 1978/79	PNZ 1992
PZDG 1980	
PZDG 1981	